

6 Retorica en cognitie

Arie Verhagen

6.1 Inleiding: het retorische karakter van taal

Op dinsdag 11 september 2001 werden er enkele gigantische gecoördineerde terroristische aanslagen gepleegd op het World Trade Center in New York en op het Pentagon, het gebouw van het Amerikaanse ministerie van defensie in Washington. Politieke leiders over de hele wereld reageerden met verbijstering. De enormiteit van de aanslagen, waarbij enkele duizenden doden vielen, maakte dat mensen naar woorden moesten zoeken om het onbeschrijflijke toch te benoemen. De eerste reactie van de Nederlandse minister-president Wim Kok, waarin hij het had over een “misdaad” en over het met alle middelen “bestrijden” van het terrorisme, kreeg algemene bijval in de politiek en de media. Nog geen twee dagen later benoemde Kok de ontstane situatie als een “oorlog”, tussen de VS en onszelf aan de ene en het internationale terrorisme aan de andere kant. De reacties daarop waren niet onverdeeld instemmend; zowel in de media als vanuit verschillende politieke partijen werd Kok hierover bekritiseerd. In landelijke dagbladen, op de radio en op het internet werd plotseling zeer uitvoerig en heftig gediscussieerd over een taalkundige kwestie. Aan het eind van de week trok Wim Kok expliciet de term *oorlog* in, en zei dat hij het voortaan zou hebben over “strijd tegen het terrorisme”.

Allereerst zien we hier heel direct het belang van de prototypietheorie over woordbetekenis (hoofdstuk 4). De historicus Maarten van Rossem, die het niet eens was met het gebruik van de term *oorlog*, lichtte zijn mening als volgt toe:¹ “Die term is verwarrend. Er is hier geen sprake van een reguliere oorlog in de volkenrechtelijke zin van het woord. Tussen twee of meer naties dus. Ze weten nog niet eens wie de aanslagen gepleegd heeft, dus aan wie of wat moet je dan de oorlog verklaren?” De buitenlandwoordvoerder van de VVD-fractie in de Tweede Kamer, Frans Weisglas, vond het daarentegen niet belangrijk dat in formele zin het woord *oorlog* onjuist zou zijn; hij zei: “Wat maakt het uit. Het effect blijft hetzelfde. Het doet er niet toe of terroristen vliegtuigen laten neerstorten of dat een land X een bom gooit. Het resultaat is dat de VS nu in een oorlogssituatie beland zijn geraakt, ‘a state of war’ zoals zij dat noemen.” De prototypische oorlog combineert natuurlijk de elementen uit de overwegingen van Van Rossem en Weisglas: oorlog is een strijd tussen staten waarbij grof geweld aan de orde is; als in de werkelijkheid beide aspecten aanwezig zijn, zal niemand aarzelen om de term van toepassing te achten. Maar omdat een bepaald aspect in dit concrete geval niet van toepassing is, willen sommigen (Van Rossem, sommige Tweede-Kamerleden) het geen oorlog noemen, terwijl anderen (Weisglas, Kok, althans gedurende enkele dagen) dat wel doen omdat ze het verschil tussen de aanslagen en een prototypische oorlog maar klein vinden.

Hoe het verschil van mening in elkaar zit, kunnen we met behulp van de prototypietheorie dus wel inzien, maar dat verklaart nog niet waarom dit woordgebruik zo belangrijk werd gevonden en waarom de discussie zo heftig werd gevoerd. Dat valt alleen maar te begrijpen als we beseffen dat het categoriseren dat we met taal doen, altijd ook bepaalde verwachtingen oproept en de gedachten in een bepaalde richting stuurt. Wie de aanslagen een *misdaad* noemt,

roept daarmee de gedachte op dat er volgens de regels van het recht opsporing, vervolging en straf moet en zal plaatsvinden. Wie de aanslagen een daad van *oorlog* noemt, roept eerder het idee op dat de geldende rechtsregels minstens gedeeltelijk buiten werking worden gesteld, dat er tamelijk ongericht grof geweld ingezet zal worden waarbij onvermijdelijk ook ‘zijdelingse schade’ (onbedoelde slachtoffers) zal optreden. De betekenis van woorden, in dit geval *misdaad* en *oorlog*, omvat dus niet alleen maar een bepaalde (prototypisch georganiseerde) categorie van situaties, zeker zo belangrijk is dat ze ook nog andere ideeën oproepen, bijvoorbeeld in het ene geval die van recht en straf, in het andere geval die van winnen en verslaan – ideeën dus waarmee heel verschillende soorten reacties op dezelfde situatie gerechtvaardigd kunnen worden.

Wat begrijpelijk maakt waarom mensen er zo heftig over discussieerden, is niet zozeer dat ze een verschillende kijk op de werkelijkheid hadden, maar dat ze van mening verschilden over de *conclusies* die je eruit moest trekken: wat waren aanvaardbare en wat waren onaanvaardbare consequenties? Wie vond dat een Amerikaanse reactie van ongericht geweld met veel burger-slachtoffers onaanvaardbaar was, wilde daarom de term *oorlog* niet gebruiken, en andersom. Het punt is dat de betekenis van een taalelement nu eenmaal niet alleen een *beschrijvend* maar ook altijd een *sturend* karakter heeft, en dat het laatste voor het gebruik van zo’n taalelement vaak belangrijker is dan het eerste.

Het STURENDE ASPECT VAN BETEKENIS kwam in diezelfde dagen ook op andere gebieden duidelijk naar voren. Zo is er gediscussieerd over het gebruik van de kwalificatie *lafaard* voor de plegers van de aanslagen, en *held* voor de brandweerlieden en politieagenten die wekenlang in de puinhopen van het World Trade Center aan het werk waren. Sommigen vonden dat de terroristen, wat je verder ook van hen kon zeggen, geen lafaards waren, omdat ze welbewust hun dood tegemoet waren gegaan; weer anderen vonden dat weliswaar sommige brandweermannen zich bijzonder heldhaftig gedragen hadden, maar dat het overdreven was om alle brandweerlieden van New York tot held uit te roepen, omdat de meeste toch gewoon hun werk hadden gedaan, al was dat werk soms gruwelijk. Wat maakt het dan toch zo begrijpelijk dat mensen in deze omstandigheden naar deze woorden grepen? Wel, ook hier: niet zozeer het beschrijvende, maar wel het sturende karakter ervan. Wie een lafaard is (misbruik maakt van overmacht, niet met open vizier strijdt, iemand aanvalt die zich niet kan verdedigen) verdient slechts minachting, maar wie een held is (zich in het besef van gevaar toch inzet voor een ander, en wel geheel uit vrije wil) verdient groot respect. Ook als slechts een deel van de kenmerken van de prototypische lafaard (zoals de zojuist genoemde) op de terroristen van toepassing is, kan het gebruik van deze kwalificatie toch gemotiveerd zijn. De *consequenties* die aan de status van lafaard en die van held verbonden zijn (absoluut veroordelen of prijzen), dat is waar de motivatie voor het gebruik van die termen in te vinden is.

In het algemeen kunnen we zeggen dat taalelementen in het gebruik altijd de status hebben van een *argument* voor een bepaald soort *conclusies*, ook als die conclusies niet expliciet verwoord worden. Dat dit zo is hangt direct samen met het feit dat communicatie onderlinge afstemming van verschillende cognitieve systemen inhoudt, en dat taalelementen conventionele middelen zijn om die afstemming te regelen (zie hoofdstuk 1 over conventies; ook hoofdstuk 14). Als ik met iemand praat, ben ik bezig zijn gedachten te beïnvloeden en laat ik mijn eigen gedachten door hem beïnvloeden, en daar gaan we mee door zolang wij beiden het idee hebben dat die wederzijdse sturing voor ieder van ons zin heeft, in ieder geval meer zin dan iets anders gaan doen. In deze zin is taalgebruik altijd RETORISCH: erop gericht iemand van iets, hoe futiel ook, te overtuigen, iemands mening te beïnvloeden.

Het zal duidelijk zijn dat we de term *retorisch* hier niet als een negatieve kwalificatie gebruiken, niet als aanduiding voor bombastisch taalgebruik zonder inhoud, maar als een aan-

duiding van een functie die taal als zodanig heeft. We maken ermee duidelijk dat de studie van de sturende aspecten van taalgebruik tot het gebied van de retorica behoort: de studie van de middelen waarmee sprekers hun kansen om een publiek ergens van te overtuigen kunnen optimaliseren, zoals Aristoteles het definieerde. Aristoteles onderscheidt drie soorten overtuigingsmiddelen, die we in moderne termen kunnen aanduiden als sociaal-psychologisch (de mate waarin de spreker in de ogen van de toehoorders gezag heeft), psychologisch-emotioneel (de mate waarin de spreker het publiek in een gemoedstoestand kan brengen die het ontvankelijk maakt voor een bepaalde mening), en taalkundig (de mate waarin de gebruikte woorden zelf een bepaalde mening ondersteunen). Binnen de moderne taalwetenschap kan het vakgebied van de taalbeheersing beschouwd worden als de meest directe voortzetting van de klassieke retorica (Braet 1980; Leeman en Braet 1987).

In dit hoofdstuk beperken we ons nu verder tot de vraag hoe de sturende functie van taalgebruik zich in de taal zelf manifesteert, en dan in het bijzonder natuurlijk in het Nederlands. Er zijn daarbij raakvlakken met de moderne taalbeheersing, in het bijzonder met de argumentatieleer. Er is echter ook een principieel verschil. Argumentatietheoretici, o.a. in een belangrijke en in Nederland dominante stroming, analyseren argumentatie veelal in termen van een “ideaalmodel van een kritische discussie” (Van Eemeren en Grootendorst 2000: 49 e.v.) en streven uitdrukkelijk naar normatieve uitspraken over goede en slechte vormen van argumentatie (Van Eemeren en Grootendorst 2000: 18-19). Hier zijn we echter geïnteresseerd in de middelen die in de taalregels (zelf een bepaald soort normen; zie par. 14.1) als zodanig besloten liggen om de retorische functie van taalgebruik systematisch te organiseren.

In de eerder aangehaalde discussie over de toepasselijkheid van de term *oorlog* had de NOS ook naar de mening gevraagd van een gezaghebbend militair, generaal b.d. Van der Vlis. Die deelde Van Rossems mening dat met de term *oorlog* voorzichtig moest worden omgesprongen. Hij zei: “Dit soort kwesties moet je koel en klinisch benaderen. Een oorlog in de klassieke zin van het woord is niet aan de orde. Hooguit in symbolische zin.” In deze uitspraak komen twee wezenlijke dimensies van sturing heel duidelijk naar voren: tegenspreken (iets is “*niet* aan de orde”) en afzwakking (“*hooguit* in symbolische zin”).

Sturing van gedachten vertoont de volgende twee aspecten. In de eerste plaats impliceert coördinatie van cognitieve systemen dat er minstens twee te onderscheiden perspectieven of gedachtenwerelden zijn, die we met termen uit de cognitieve semantiek zullen aanduiden als ‘MENTALE RUIMTES’. Ten tweede wordt sturing gekenmerkt door een bepaalde richting (voor of tegen een bepaalde conclusie) en een bepaalde sterkte (met meer of minder kracht).

In paragraaf 6.2 laten we aan de hand van ontkennende uitdrukkingen zien hoe in de taal zelf relaties tussen verschillende mentale ruimtes georganiseerd worden. In paragraaf 6.3 gaan we nader in op taalmiddelen waarmee de richting en de sterkte van sturing in taalgebruik ingesteld kunnen worden.

6.2 Ontkenning en mentale ruimtes

Kijk nog eens naar de uitspraak van generaal Van der Vlis:

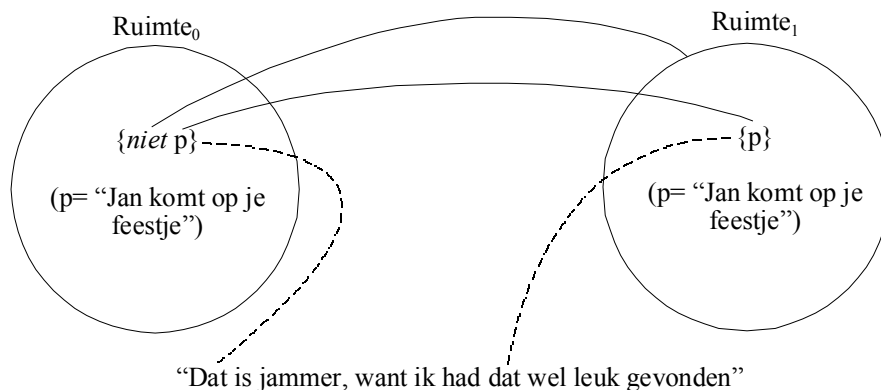
- (1) Een oorlog in de klassieke zin van het woord is niet aan de orde. Hooguit in symbolische zin.

De tweede zin is een elliptische zin: je vult hier materiaal aan op basis van de voorafgaande zin. In principe vul je bij zo'n zin de hele inhoud van de voorafgaande zin aan, afgezien dan van wat in de tweede expliciet anders is. Interessant is nu dat we de tweede zin van (1) niet als ontken-nend begrijpen, maar juist als een positieve bewering, hoewel de voorafgaande zin het ontken-nende woordje *niet* bevat. We begrijpen de zin als: 'Hooguit *is wél een oorlog* in symbolische zin *aan de orde*'. Zinnen met een expliciete ontkenning roepen kennelijk zozeer de gedachte aan hun positieve tegenhanger op dat een vervolgzin net zo goed op die positieve tegenhanger kan terugslaan als op de negatieve zin zelf. Heel duidelijk is dat ook te zien in het volgende stukje conversatie.

- (2) A: Jan komt niet op je feestje.
B: O, dat is jammer, want ik had dat wel leuk gevonden.

Het eerste geval van het woordje *dat* in de reactie van B slaat op de ontkenkende uiting van A (wat B jammer vindt is dat Jan *niet* komt) het tweede daarentegen op de positieve tegenhanger (wat B leuk had gevonden was dat Jan *wel* komt). We kunnen dit grafisch weergeven zoals in figuur 1.

Figuur 1. Twee mentale ruimtes bij ontkenning

Er is in de spreesituatie iemand die zegt "Jan komt niet op je feestje", dus de ontkenning van de gedachte "Jan komt op je feestje" (afgekort als 'p', van 'propositie'). Het PERSPECTIEF van de spreesituatie is de 'MENTALE BASISRUIMTE' die aangeduid is als 'Ruimte₀'. Het gebruik van de ontkenning *niet* 'opent' een andere mentale ruimte (zie de lijn van *niet* naar Ruimte₁), waarin de met 'niet p' corresponderende gedachte 'p' geldig is (zie de verbindingslijn tussen de proposities in beide mentale ruimtes). Het aanwijzende voornaamwoord *dat* kan verwijzen naar een gedachte in elke beschikbare mentale ruimte, en in de figuur is met stippellijnen de voor de hand liggende interpretatie aangegeven waarin het eerste geval terugslaat op de propositie 'niet p' in Ruimte₀, en de andere op de propositie 'p' in Ruimte₁.

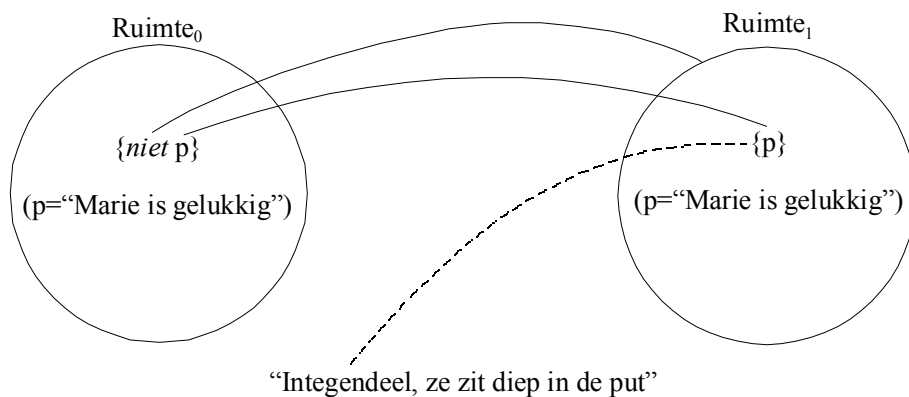
In deze analyse gaan we ervan uit dat het woord *niet* de 'trigger' is voor de projectie van een tweede mentale ruimte. Logisch gezien is het natuurlijk zo dat iemand die iets beweert, niet het tegendeel ervan kan beweren. Iemand die zegt: "Jan is gelukkig", impliceert daarmee dat Jan niet ongelukkig is. Zouden we nu aan moeten nemen dat het eigenlijk wel bij *elke* uiting van een propositie p mogelijk is om een tweede mentale ruimte te projecteren waarin het tegendeel van

p geldt? Hier kunnen we zien dat betekenis in een natuurlijke taal en de wetten van de logica niet hetzelfde zijn, want het antwoord op deze vraag is ‘nee’. Dat valt goed te demonstreren aan de hand van het gedrag van het woord *integendeel*; kijk eens naar de volgende minitekstjes:

- (3) Marie is niet gelukkig. Integendeel, ze zit diep in de put.
 (4) #Marie is een beetje somber. Integendeel, ze zit diep in de put.

Wat is in voorbeeld (3) eigenlijk het tegendeel van diep in de put zitten? Het bijzondere is dat het niet de inhoud van de direct voorafgaande zin is. De spreker of schrijver presenteert de tweede zin niet als in tegenstelling tot zijn/haar eigen mening, maar tot die waar hij/zij in de eerste zin ook al als het ware mee in discussie was, en die opgeroepen wordt door de ontkenning *niet*. Ook dit kunnen we grafisch weergeven:

Figuur 2. Mentale ruimtes bij ‘integendeel’

De tekst in (4) is niet coherent (dit is aangeduid met het teken "#"). Daaruit kunnen we concluderen dat mentale ruimtes niet naar willekeur geprojecteerd kunnen worden, maar dat daar echt een specifieke aanwijzing voor moet zijn in het taal materiaal. Logisch gezien impliceert het feit dat Marie een beetje somber is weliswaar dat ze niet gelukkig is, maar dat is op zichzelf niet genoeg om het idee op te roepen dat de schrijver in discussie is met een ander standpunt; dat gebeurt alleen maar als er daadwerkelijk een ontkenkende formulering wordt gebruikt.

We kunnen nu ook een belangrijk verschil zien tussen zinsontkenning zoals met *niet* en morfologische ontkenning met het prefix *on-* (zie par. 4.2.1 over morfologie). De incoherentie van het tekstje in (5), met morfologische ontkenning, contrasteert scherp met de kwaliteit van (3), met zinsontkenning.

- (5) #Marie is ongelukkig. Integendeel, ze zit diep in de put.
 (3) Marie is niet gelukkig. Integendeel, ze zit diep in de put.

Evenmin als *somber* in (4) een tweede mentale ruimte projecteert, doet *ongelukkig* dat in (5). Er is dus een belangrijk verschil tussen zinsontkenning (*niet gelukkig*) en morfologische ontkenning (*ongelukkig*) in het Nederlands. Zinsontkenning projecteert twee mentale ruimtes waarin een verschillende houding wordt ingenomen ten aanzien van dezelfde propositie p. We spreken hier van verschillende 'epistemische attitudes' (*epistemisch*: 'met betrekking tot kennis'). Het

ontkenkende prefix *on-* heeft echter een andere functie. Het keert de waarde van *gelukkig* om: *gelukkig* op zichzelf duidt een betrekkelijk hoge positie op de schaal van geluk aan, *ongelukkig* een lage positie, en wel zonder de suggestie dat er sprake zou kunnen zijn van een hoge positie.

Ook uit andere verschijnselen dan de gebruiksmogelijkheden van *integendeel* blijkt dat de constructie van verschillende mentale ruimtes echt afhankelijk is van een speciale linguïstische markerings, en niet uitsluitend van de boodschap die met een uiting gedaan wordt. Aan het begin van deze paragraaf lieten we zien dat het aanwijzende voornaamwoord *dat* terug kon slaan op elementen in verschillende mentale ruimtes als die door de context werden opgeroepen. Nu is het zo dat als je ‘gezakt’ bent voor een examen, je noodzakelijkerwijze ‘niet geslaagd’ bent. Maar er is een groot verschil tussen de stukjes dialoog in (6) en (7):

- (6) A: Piet is niet geslaagd.
B: Dat is vervelend voor hem, want dat had ik hem nou best gegund.
- (7) A: Piet is gezakt.
B: #Dat is vervelend voor hem, want dat had ik hem nou best gegund.

Terwijl het tweede woordje *dat* in (6) makkelijk kan verwijzen naar het idee van ‘geslaagd zijn’ van Piet (de tegenhanger van ‘niet geslaagd zijn’), lukt dat niet in (7) (hoewel ‘geslaagd zijn’ toch ook de tegenhanger is van ‘gezakt zijn’). Nu zou je hier nog kunnen denken dat dit alleen ligt aan het feit dat het begrip waar *dat* op terugslaat zelf in de tekst genoemd moet zijn (en A in (7) gebruikt de term *geslaagd* niet). Maar dat die verklaring onvoldoende is, kunnen we weer demonstreren aan de hand van het verschil tussen *niet* en *on-*: in (9) is B net zo incoherent als in (7) (terwijl het begrip ‘geschikt’ net zo expliciet genoemd wordt als in (8)).

- (8) A: Volgens mij is Jaap niet geschikt voor deze functie.
B: O, dat vond ik nou juist wel!
- (9) A: Volgens mij is Jaap ongeschikt voor deze functie.
B: #O, dat vond ik nou juist wel!

In de volgende paragraaf komen we in verband met een bijzonder geval nog een keer kort terug op dit fenomeen.

6.3 Retorische richting en sterkte

We kennen allemaal de definitie van *optimist* als ‘iemand die zegt dat het glas half vol is’, en daartegenover die van *pessimist* als ‘iemand die zegt dat het glas half leeg is’. Waarin zit eigenlijk de aardigheid van beide karakterisering? Ze maken ons er in weinig woorden van bewust dat dezelfde situatie zeer verschillend beoordeeld kan worden: ‘Het hangt er maar vanaf hoe je er tegenaan kijkt’. Dat juist deze zinnen dit effect kunnen sorteren, maakt duidelijk dat er een groot verschil is tussen ‘waar een zin over gaat’ en ‘wat een zin betekent’ (zie ook de bespreking van verschillen in ‘voorstellingswijze’ in par. 1.2). De situatie waar deze zinnen op slaan, is beide keren dezelfde: als een glas half vol is, is het ook half leeg, en omgekeerd. Maar als je de formulering *half vol* hoort, laat de spreker je aan iets denken dat ook door het woord *vol* op zichzelf wordt opgeroepen, bijvoorbeeld ‘er is nog genoeg’, ‘bijschenken is niet nodig’, of ‘blijf nog even zitten’.

Zo'n gedachte, die je afleidt uit wat er gezegd wordt, noemen we een 'INFERENTIE' (zie de hoofdstukken 3 en 7). Onder dit begrip vallen ook de conclusies waarop, zoals besproken in par. 6.1, het gebruik van de term *oorlog* aanstuurt; omdat niet alle gedachten waarop taaluitingen aansturen een logisch-dwingend karakter hebben, gebruiken we nu verder 'inferentie' als overkoepelende term.

De inferenties die je maakt bij de formulering *half leeg*, zijn van hetzelfde soort als die bij het woord *leeg* alleen. In beide gevallen kun je denken aan: 'het is niet genoeg', 'schenk eens bij', of 'we zullen binnenkort maar eens opstappen'. Anders dan een ontkenning met *niet* zou doen, verandert de toevoeging van *half* dus niet de aard van de inferenties die *vol* en *leeg* oproepen. Wat het gebruik van *half* wel teweeg brengt, is dat de inferenties met *minder kracht* naar voren worden gebracht dan het geval zou zijn als de woorden zonder die toevoeging gebruikt waren.

Laten we met deze kennis eens bekijken wat generaal Van der Vlis nou precies deed in de tweede helft van zijn uitspraak:

- (1) Een oorlog in de klassieke zin van het woord is niet aan de orde. Hooguit in symbolische zin.

In de eerste zin stelt hij zich, gezien het gebruik van *niet*, tegenover een mentale ruimte waarin het idee bestaat dat het oorlog is. Daarmee maakt hij dus de inferenties bij dat idee ongedaan. In de tweede zin laat hij het idee 'het is oorlog' toch weer toe, maar door het gebruik van *Hooguit* in afgezwakte vorm: de reële, dus ernstigste, implicaties van 'oorlog', bijvoorbeeld het land van de vijand op grote schaal bombarderen en vervolgens bezetten, doen niet mee.

Talen beschikken over zeer veel elementen om het sturende karakter van uitdrukkingen te modificeren. Kijk eens naar het verschil tussen de uitdrukkingen *weinig kans* en *een kleine kans* in de volgende tekstjes.

- (10) Er is weinig kans dat de operatie slaagt.
 a #Dus laten we het maar proberen.
 b Dus laten we het risico maar niet nemen.
- (11) Er is een kleine kans dat de operatie slaagt.
 a Dus laten we het maar proberen.
 b #Dus laten we het risico maar niet nemen.

Beide uitdrukkingen, *weinig kans* en *een kleine kans*, zouden op dezelfde 'objectieve' situatie kunnen slaan, waarbij de succeskans bijvoorbeeld op zo'n 20% wordt geschat. Maar de inferenties die de spreker ermee oproept zijn zeer verschillend. De uitdrukking *weinig kans* suggereert hetzelfde soort inferenties als de ontkennende uitspraak: *Er is geen kans* ('niet doen'). De formulering *een kleine kans* suggereert daarentegen in principe hetzelfde soort inferenties als met de positieve uitspraak: *Er is een kans* ('doen'). Met andere woorden, de ARGUMENTATIEVE RICHTING van de eerste formulering is negatief, die van de tweede positief. Verschillen beide formuleringen dus diametraal in de richting van de inferenties waar ze op aansturen, een overeenkomst is dat ze dat *niet met volle KRACHT* doen: *weinig kans* is als negatief advies zwakker dan *geen kans*, en *een kleine kans* is als positief advies zwakker dan *een kans*.

De retorische eigenschappen van de besproken uitdrukkingvormen kunnen we onderbrengen in tabel 1.

Tabel 1. *Argumentatieve richting en sterkte van “... kans”*

	RICHTING	STERKTE
<i>een kans</i>	+	hoog
<i>een <u>kleine</u> kans</i>	+	laag
<i><u>geen</u> kans</i>	–	hoog
<i><u>weinig</u> kans</i>	–	laag

Ook al blijven de inferenties waar een uiting op aanstuurt, in de praktijk vaak impliciet, ze zijn er wel. Wie in antwoord op de vraag “En wat denkt u ervan, dokter?” zonder meer zegt “Er is weinig kans dat de operatie slaagt”, die brengt slecht nieuws, ook als de inferentie niet expliciet geformuleerd wordt. Hierboven hebben we de vervolgzinnen met *dus* juist ook gebruikt om het *inherente* sturende karakter van de voorafgaande zinnen te demonstreren. Een belangrijke reden om inferenties niet expliciet te formuleren is vaak dat er dan nog ruimte is voor ‘onderhandeling’. Bij de boodschap “weinig kans” wordt de conclusie ‘niet opereren’ weliswaar opgeroepen, maar omdat dat niet met de grootst mogelijke kracht gebeurt, kan die inferentie eventueel ongedaan worden gemaakt. Het is vooral de functie van contrastaanduidende elementen als *maar* en *toch* om dit ‘ongedaan maken van opgeroepen inferenties’ te markeren. Bijvoorbeeld:

- (12) Er is weinig kans dat de operatie slaagt.
Maar ik vind dat we het *toch* moeten proberen.
- (13) De aanslag op het WTC was een oorlogsverklaring.
Maar de VS zal *niet* met ongericht militair optreden reageren.

In (12) roept de eerste zin weliswaar de inferentie ‘niet opereren’ op, maar dat kan in een volgende uiting (van dezelfde spreker of van de gesprekspartner) ongedaan worden gemaakt; het feit dat die tweede uiting de contrastieve elementen *maar* en *toch* bevat, geeft juist goed aan dat hier iets tegengesproken wordt dat kennelijk in het voorafgaande besloten lag. Zo roept in (13) de eerste zin wel de inferentie ‘terugslaan’ op, maar ook dat kan in een volgende uiting ongedaan worden gemaakt; de ontkenning met *niet* bij ‘onggericht militair optreden’ geeft aan wat de spreker dacht dat de inferentie was waar de eerste zin op aan zou kunnen sturen.

Bij een sterk ontkennende formulering zoals *geen kans* in plaats van *weinig kans*, is er natuurlijk nog maar erg weinig ruimte om over de inferenties te onderhandelen. Zie voorbeeld (14).

- (14) Er is geen kans dat de operatie slaagt.
Maar ik vind dat we het *toch* moeten proberen.

Als één en dezelfde spreker beide uitingen achter elkaar doet, komt die ongetwijfeld als inconsequent over. Als de tweede uiting een reactie is van iemand anders, dan zien we dat als een uiting van wanhoop, of eventueel als een impliciete ontkenning van de eerste uitspraak (bijvoorbeeld als de tweede uiting van een andere arts komt). Maar de sterke ontkenning in de eerste uiting laat in ieder geval geen ruimte voor onderhandeling, waarbij men het uiteindelijk eens zou kunnen worden over een genuanceerd standpunt.

Een ander voorbeeld van taalelementen die juist het sturende karakter van een taaluiting modificeren, is te vinden in het verschil tussen de bijwoorden *bijna* en *nauwelijks*. Kijk eens naar de volgende zinnen:

- (15) Hij is bijna geslaagd.
- (16) Hij is nauwelijks geslaagd.

Als je bijna geslaagd bent, ben je niet geslaagd. Technisch gezegd: ‘Hij is bijna geslaagd’ impliceert ‘Hij is niet geslaagd’ (*bijna* $p \rightarrow \neg p$). En als je nauwelijks geslaagd bent, ben je wel geslaagd: ‘Hij is nauwelijks geslaagd’ impliceert ‘Hij is geslaagd’ (*nauwelijks* $p \rightarrow p$). Toch maakt (15) een positievere indruk dan (16), zodat de vraag rijst: klopt die indruk wel en waardoor wordt die veroorzaakt?

De indruk dat (15) positiever is dan (16), kunnen we controleren door na te gaan wat voor soort vervolgzinnen erbij passen. Als het expliciete formuleringen zijn van inferenties die de zinnen (15) en (16) oproepen, hebben ze dan dezelfde strekking als de positieve zin (17), of juist dezelfde als de negatieve zin (18)?

- (17) [Hij is geslaagd voor het eerste statistiektentamen,] dus ik denk dat hij het eerste jaar wel kan halen.
- (18) [Hij is niet geslaagd voor het eerste statistiektentamen,] dus ik ben bang dat hij het eerste jaar niet kan halen.

De volgende voorbeelden laten zien dat *bijna geslaagd* hetzelfde soort positieve verwachtingen oproept als *geslaagd*. Immers, (19)a is misschien wat optimistisch, maar in ieder geval wel coherent, parallel aan (17), terwijl (19b) in tegenstelling tot (18) niet coherent is, ook al impliceert ‘bijna geslaagd’ ‘niet geslaagd’.

- (19) a Hij is bijna geslaagd voor het eerste statistiektentamen, dus ik denk dat hij het eerste jaar wel kan halen.
- b #Hij is bijna geslaagd voor het eerste statistiektentamen, dus ik ben bang dat hij het eerste jaar niet kan halen.

We mogen hieruit concluderen dat de betekenis van het element *bijna* geheel en al betrokken is op de retorische, sturende aspecten van het begrip waar het bij hoort. Een uitvoerige parafrase van de betekenis van *bijna X* zou kunnen luiden: “De situatie nadert genoeg tot X om er dezelfde inferenties uit te kunnen afleiden als die met X verbonden zijn”.

Het element *nauwelijks* is het spiegelbeeld van *bijna*. Uit de voorbeelden in (20) blijkt dat *nauwelijks geslaagd* juist hetzelfde soort negatieve verwachtingen oproept als *niet geslaagd*. Zin (20)b is niet coherent, ook al impliceert ‘nauwelijks geslaagd’ ‘geslaagd’. Zin (20)a, hoewel misschien wat pessimistisch, is in ieder geval wel coherent, parallel aan (18).

- (20) a Hij is nauwelijks geslaagd voor het eerste statistiektentamen, dus ik ben bang dat hij het eerste jaar niet kan halen.
- b #Hij is nauwelijks geslaagd voor het eerste statistiektentamen, dus ik denk dat hij het eerste jaar wel kan halen.

Hieruit mogen we concluderen dat ook de betekenis van het element *nauwelijks* geheel en al betrokken is op de retorische, sturende aspecten van het begrip waar het bij hoort. Een uitvoe-

rige parafrase van de betekenis van *nauwelijks X* zou kunnen luiden: “De situatie niet-X is zo dichtbij dat de inferenties die met X verbonden zijn niet van toepassing zijn”.

Ook hier zien we dat het gebruik van *bijna* en *nauwelijks* effect heeft op de sterkte waarmee de betrokken inferenties worden opgeroepen: *bijna geslaagd* is een zwakkere aanwijzing voor optimisme dan *geslaagd*, en *nauwelijks geslaagd* is een zwakkere aanwijzing voor een pessimisme dan *niet geslaagd*. Ook deze elementen kunnen we dus analyseren als combinaties van kenmerken voor argumentatieve richting en sterkte, net zoals *kleine kans* en *weinig kans* (zie tabel 1).

Tabel 2. Argumentatieve richting en sterkte van “... geslaagd”

	RICHTING	STERKTE
<i>geslaagd</i>	+	hoog
<i>bijna geslaagd</i>	+	laag
<i>niet geslaagd</i>	–	hoog
<i>nauwelijks geslaagd</i>	–	laag

In onderlinge samenhang kunnen we een en ander als volgt formuleren. Als je de betekenis van een taalelement kent, bijvoorbeeld *geslaagd*, ken je de criteria voor de toepasbaarheid ervan op de realiteit. Maar dat niet alleen, minstens zo belangrijk is dat je allerlei regels kent voor het maken van inferenties met dat taalelement. Als een uiting *q* (bijvoorbeeld dat Piet geslaagd is voor zijn statistiektentamen) aanleiding geeft tot een specifieke inferentie *p* (bijvoorbeeld dat Piet het eerste jaar wel zal halen), dan is dat gefundeerd in een *INFERENTIEREGEL* over wat gewoonlijk het geval is (‘als P, dan gewoonlijk Q’).² Bijvoorbeeld: ‘Normaliter geldt: als iemand slaagt voor onderdeel X, dan is dat een aanwijzing dat zij of hij beschikt over de capaciteiten om examen Y te halen’. Kortom, effectieve communicatie met taal is in hoge mate gebaseerd op het feit dat de leden van de taalgemeenschap dit soort kennis over het gebruik van de taalelementen met elkaar delen. Juist omdat het hier om gedeelde culturele kennis gaat, worden deze regels, zoals we al eerder opmerkten, vaak niet expliciet gemaakt: ze worden in de communicatie bekend verondersteld.

Een effect van ‘gewone’ ontkenning (met *niet* en *geen*) is dat de betrokken propositie *p* niet van toepassing is op de realiteit, maar dat is niet het belangrijkste. Communicatief gezien is het vooral van belang dat de inferentieregels die met *p* verbonden zijn, door de ontkenning buiten werking worden gesteld, en dat daarmee de richting van de gedachten waar *p* op aanstuurt, wordt omgekeerd: de mededeling *niet geslaagd* communiceert niet in de eerste plaats “In de werkelijkheid ontbreekt het aspect ‘geslaagd’,” maar vooral “Er is geen reden voor optimisme of vreugde.” Taalelementen zoals *weinig* en *nauwelijks* komen met ontkenning overeen in die zin dat ze inferentieregels buiten werking stellen en de argumentatieve richting van een uiting doen omslaan, maar zonder dat ze impliceren dat de betrokken propositie afwijkt van de werkelijkheid: *nauwelijks geslaagd* betekent ook “geen reden tot optimisme of vreugde”, hoewel je strikt genomen geslaagd bent. Wel is de (omgekeerde) sturing in dit soort gevallen zwakker dan met ontkenning-zonder-meer.

Daartegenover zijn er ook elementen (*kleine*, *bijna*) die inferentieregels juist in werking

kunnen stellen ook al kan de werkelijkheid niet met de betrokken propositie beschreven worden: *bijna geslaagd* geeft “reden tot optimisme of vreugde” aan, hoewel je strikt genomen niet geslaagd bent. Wel is de sturing dan weer zwakker dan met een positieve uitspraak-zondermeer.

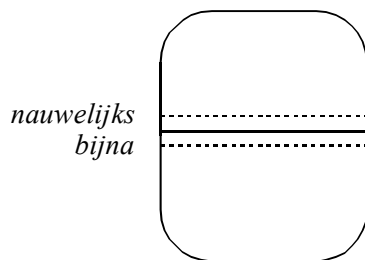
Alle drie deze soorten elementen noemen we ‘ARGUMENTATIEVE OPERATOREN’, precies omdat ze op verschillende manieren ‘opereren op’ de retorische strekking van taaluitingen. Verder zijn er elementen (bepaalde voegwoorden en bijwoorden) waarmee we in een gesprek of tekst de retorische strekking van de ene uiting in verband brengen met die van de andere, waarbij de uitingen wat retorische richting betreft in elkaars verlengde kunnen liggen (bijvoorbeeld: *dus, want, namelijk*), of juist tegen elkaar ingaan (bijvoorbeeld: *maar, toch, hoewel*). Dit soort elementen noemen we ‘ARGUMENTATIEVE CONNECTIEVEN’ (vergelijk par. 7.4). In tekstanalyse kan gerichte aandacht voor argumentatieve operatoren en connectieven bijzonder nuttig zijn om erachter te komen wat impliciete standpunten zijn in de tekst: welke veelal impliciet gelaten inferentieregels moeten aangenomen worden om het effect van elementen als *bijna* en *toch* te kunnen verklaren?

Operatoren kunnen ook met elkaar gecombineerd worden, zoals in de volgende voorbeelden:

- (21) a De tank is bijna half vol.
 b De tank is nauwelijks half vol.

Eerder hadden we al vastgesteld dat de strekking van *half vol* parallel was aan die van *vol* zonder meer, alleen zwakker. Toevoeging van *bijna* impliceert dat de hoeveelheid benzine in de tank net iets minder is dan de helft, terwijl gebruik van *nauwelijks* impliceert dat het net iets meer is. In het geval van (21)a zit er dus iets minder benzine in de tank dan in het geval van (21)b. Dit is grafisch weergegeven in figuur 3.

Figuur 3. *Hoeveelheden bij 'bijna/nauwelijks half vol'*

Toch is de aanduiding met *bijna* ook hier weer positief, en die met *nauwelijks* negatief. De uiting van (21)a suggereert dan we gerust nog een eind door kunnen rijden (zie (22)), terwijl (21)b een aanbeveling is om de tank te gaan vullen (zie (23)).

- (22) De tank is bijna halfvol, dus we hoeven nog niet direct te stoppen voor benzine.
 (23) De tank is nauwelijks halfvol, dus we moeten gauw een pomp zien te vinden.

De relevante inferentieregel kan hier geformuleerd worden als: ‘Normaliter geldt: hoe meer de

kwalificatie ‘vol’ van toepassing is, hoe minder nodig het is om te tanken’. Dit is de regel die je met een uitdrukking als *halfvol* cognitief actief maakt, ook al komt dat objectief op hetzelfde neer als *half leeg*. Sterker nog: *bijna half vol* activeert precies diezelfde regel, terwijl *nauwelijks halfvol* ’m ongedaan maakt, hoewel er in het eerste geval minder benzine in de tank zit dan in het tweede!

Het zal duidelijk zijn dat de betekenis van elementen als *bijna*, *nauwelijks*, *weinig*, *klein*, *maar*, *toch*, principieel niet in termen van de objectieve realiteit te omschrijven is: men kan in principe altijd van mening verschillen over de vraag óf een bepaalde situatie echt dicht genoeg genaderd is om de erbij horende inferentieregels alvast maar van toepassing te achten, of wélk succespercentage precies (te) weinig of genoeg is. Deze elementen modificeren niet de relatie tussen een taaluiting en de realiteit, maar geheel en al het sturende karakter van de taaluiting. Het feit dat ze heel gewone onderdelen van het taalsysteem zijn, geeft aan hoezeer deze sturing een centraal, inherent kenmerk van taal is.

6.4 Ter afsluiting

Verbale communicatie bestaat uit een opeenvolging van sturende uitdrukkingen, modificaties ervan, expliciteringen van inferenties, het ongedaan maken van impliciet opgeroepen inferenties, enzovoorts. Met dat alles wordt in een tekst of gesprek uiteindelijk een totaalbeeld opgebouwd van een visie én de componenten ervan. Het volgende korte fragment uit een weekblad kan dienen als demonstratie van de belangrijkste aspecten die in dit hoofdstuk aan de orde zijn geweest:

- (24) Het is altijd lastig om mensen die verandering willen op één noemer te brengen omdat zij allicht verschillende soorten verandering willen. Maar het vinden van die noemer is niet onmogelijk.

De eerste zin zegt: ‘op één noemer brengen is lastig’. De kwalificatie ‘lastig’ kan de gedachten in de richting sturen van de inferentie dat het dus niet de moeite waard is om het te proberen, dat we er maar van af moeten zien. Anders gezegd: de eerste zin stuurt de gedachten in dezelfde *richting* als de kwalificatie ‘onmogelijk’, zij het met minder kracht, zoals geïllustreerd wordt door de volgende voorbeelden:

- (25) a Het is lastig, dus begin er maar niet aan.
b Het is onmogelijk, dus begin er maar niet aan.
(26) a Het is lastig, maar begin er toch maar aan.
b #Het is onmogelijk, maar begin er toch maar aan.

Uit (25) blijkt dat *lastig* en *onmogelijk* wat argumentatieve richting betreft parallel lopen. Uit (26) blijkt dat ze wat sterkte betreft verschillen (*lastig* is zwakker).

De tweede zin van fragment (24) projecteert een mentale ruimte waarin het idee geldt dat het op één noemer brengen onmogelijk is, en weerspreekt die dan. Daarmee worden dus inferenties die in deze context relevant zijn ongedaan gemaakt, en dat zijn natuurlijk precies de inferenties die de eerste zin oproept. Wat de retorische strekking betreft is de tweede zin precies het tegendeel van de eerste: uiteindelijk suggereert het fragment als geheel dat het de moeite

waard is om te proberen veranderingsgezinde mensen op één noemer te brengen. Wat de inferenties betreft valt de in de tweede zin geprojecteerde mentale ruimte dus samen met de strekking van de eerste zin van het fragment, waardoor de tekst coherent is. Opvallend is dat de tekst minder soepel loopt als we *niet onmogelijk* in de tweede zin vervangen door *mogelijk*:

- (27) Het is altijd lastig om mensen die verandering willen op één noemer te brengen omdat zij allicht verschillende soorten verandering willen. Maar het vinden van die noemer is mogelijk.

Zonder de theoretische benadering van dit hoofdstuk zou dit moeilijk te begrijpen zijn; immers, *niet onmogelijk* en *mogelijk* zijn logisch gezien volstrekt equivalent, en dan zou *mogelijk* psychologisch eigenlijk altijd eenvoudiger moeten zijn, omdat je de betekenis niet hoeft op te bouwen uit meerdere elementen. Met de combinatie van de theorie over mentale ruimtes en retorische strekking konden we hierboven echter laten zien hoe de taalelementen *lastig*, *onmogelijk*, *maar* en *niet* allemaal aanwijzingen geven voor een coherent beeld; voor dat beeld geeft de formulering in (27) *minder* aanwijzingen, en dat is er kennelijk precies de oorzaak van dat het minder makkelijk leest: de lezer moet meer niet-vanzelfsprekende informatie aan de tekst toevoegen. Juist in het licht van de logische equivalentie van *niet onmogelijk* en *mogelijk* demonstreert dit nog eens fraai dat taaluitingen er niet primair voor zijn om afbeeldingen van de werkelijkheid te geven, maar om taalgebruikers de mogelijkheid te geven hun gedachten onderling te coördineren.

6.5 Verdere literatuur

De in dit hoofdstuk gepresenteerde benadering komt grotendeels neer op de theorie over de ‘radicale argumentativiteit’ van natuurlijke taal van de Franse taalkundigen Anscombre en Ducrot. Een recente, gezaghebbende uiteenzetting ervan is Ducrot (1996). Een beknopte, maar niet erg gemakkelijke uiteenzetting over de historische ontwikkeling van de benadering is Anscombre en Ducrot (1989), dat vertaald is in het Nederlands (1997). Een toepassing ervan in kritische tekstanalyse is Verbiest (1995). Van der Mast (1999) gebruikt de theorie in een analyse van complexe schrijfprocessen. Een ietwat andere theoretische benadering van inferenties in taalgebruik is te vinden in Levinson (2000).

Het klassieke werk over de theorie van mentale ruimtes is Fauconnier (1985); een meer recente en beknopte uiteenzetting is te vinden in de inleiding van Fauconnier en Sweetser (1996), dat ook verschillende soorten toepassingen van de theorie bevat. Verhagen (2000) past de theorie toe op enkele aspecten van de Nederlandse grammatica. De literatuur over ontkenning is praktisch onoverzienbaar; veel fundamentele inzichten zijn te vinden in het werk van Horn. Diens artikel uit 1997 gaat in op (de Engelse equivalenten van) *bijna* en *nauwelijks*. Die elementen worden ook besproken in Verhagen (1994), in het kader van een analyse van de uitdrukking *laat staan* als argumentatief connectief.

Noten

- 1 De citaten in deze paragraaf zijn ontleend aan de website van de NOS (<http://www.nos.nl>) op 13 september 2001; de tekst is nog te vinden op <http://website.leidenuniv.nl/~verhagena/11-sept-01>.
- 2 De hoofdletters *P* en *Q* worden gebruikt en niet de kleine letters *p* en *q* om aan te geven dat het gaat om

fenomenen ‘van het *type* p’ en effecten ‘van het *type* q.’ Het gaat om gegeneraliseerde concepten: dit is het niveau waarop mensen kennis van inferentieregels hebben, niet het niveau van de specifieke gebeurtenissen. Daarom is de regel hier ook geformuleerd in termen van het algemene ‘iemand’, en niet van een specifiek persoon. Een bijkomende reden is dat de logische tegenspraak voorkomen moet worden die ontstaat als je tegelijk zegt “als p, dan q; p, maar niet q.”

In dit hoofdstuk genoemde literatuur

- Anscombre, Jean-Claude, en Oswald Ducrot (1989) 'Argumentativity and informativity.' In: Michel Meyer (ed.), *From metaphysics to rhetoric*. Dordrecht, etc.: Kluwer Academic Publishers, 71–87.
- Anscombre, Jean-Claude, en Oswald Ducrot (1997) 'Argumentativiteit en informativiteit.' In: Frans H. van Eemeren en Rob Grootendorst (red.), *Studies over argumentatie*. Amsterdam/Meppel: Boom, 265–284.
- Braet, Antoine C. (red.) (1980) *Taalbeheersing als nieuwe retorica. Een historisch, programmatisch en bibliografisch overzicht*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Ducrot, Oswald (1996) *Slovenian Lectures/Conférences Slovènes. Argumentative Semantics/Sémantique argumentative*. Editor/Éditeur Igor Ž. Žagar. Ljubljana: ISH Inštitut za humanistične študije Ljubljana.
- Eemeren, Frans H. van, en Rob Grootendorst (2000) *Kritische discussie*. Amsterdam: Boom.
- Fauconnier, Gilles (1985) *Mental Spaces. Aspects of Meaning Construction in Natural Language*. [tweede, uitgebreide uitgave: Cambridge, Cambridge University Press, 1994.] Cambridge, Mass.: The MIT Press.
- Fauconnier, Gilles, en Eve Sweetser (eds.) (1996) *Spaces, Worlds, and Grammar*. Chicago/London: The University of Chicago Press.
- Horn, Laurence R. (1997) 'Negative polarity and the dynamics of vertical inference.' In: Danielle Forget, Paul Hirschbühler, France Martineau, María-Luisa Rivero (eds.), *Negation and Polarity*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 157–182.
- Leeman, Anton D., en Antoine C. Braet (1987) *Klassieke retorica: haar inhoud, functie en betekenis*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Levinson, Stephen C. (2000) *Presumptive meanings. The theory of generalized conversational implicature*. Cambridge, MA: The MIT-Press.
- Mast, Niels van der (1999) *Woordenwisselingen. Een onderzoek naar de manier waarop schrijvers consensus over beleidsteksten bewerkstelligen*. Amsterdam: Thela Thesis.
- Verbiest, Agnes (1995) 'Een porseleinkast in de jungle. De verwoording van wetenschappelijke teksten over (het werk van) vrouwen.' *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 111, 117–126.
- Verhagen, Arie (1994) 'Nauwelijks is niet bijna, laat staan vrijwel helemaal.' In: Ronny Boogaart en Jan Noordegraaf (red.), *Nauwe betrekkingen. Voor Theo Janssen bij zijn vijftigste verjaardag*. Amsterdam/Münster: Stichting Neerlandistiek VU/Nodus Publikationen, 273–281.
- Verhagen, Arie (2000) *Achter het Nederlands. Over interacties tussen taal en achtergrondcognitie*. Oratie Universiteit Leiden, 24 maart 2000 (internet: <http://website.leidenuniv.nl/~verhagena/Documenten/Oratie.pdf>).